

Н. М. Мартиненко

ФОНД КАНЦЕЛЯРІЇ ХАРКІВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ РОБОТИ МЕНШОВИКІВ В УКРАЇНІ (1907-1914)

Фонд Канцелярії Харківського генерал-губернатора Держархіву Харківської області - це унікальне комплексне джерело з історії краю. Значний масив його документів висвітлює форми і методи роботи місцевих меншовиків. Як відомо, секретний стіл Канцелярії збирав відомості про "політичних". Вони відклалися в таких групах документів, як звіти і донесення начальника губерньського жандармського управління і поліцмейстера харківському генерал-губернатору, матеріали допитів та звіти про обшуки на квартирах соціал-демократів, додані до протоколів вилучені матеріали (листівки, газети, програми, рукописи та передруки статей, листи і т. ін.).

За матеріалами фонду яскраво простежуються найрізноманітніші форми роботи, які використовували меншовики в період реакції і аж до початку Першої світової війни: гуртки, таємні збори на приватних квартирах, листування, організація інформаційних бюро, бібліотек, читалень, випуск та поширення прокламацій, листівок, газет, журналів, організація роботи друкарень, театрів та аматорських театральних труп, сходки, масовки, підготовка робітників до страйків та організація таких, читання лекцій на сільськогосподарських курсах, курсах для робітників, у товариствах допомоги особам, зайнятим ремісничою працею, у школах технічного товариства, профспілках, кооперативах, діяльність у Раді з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, студентських фракціях, союзах учнів, виборча та навколорудурська діяльність депутатів від соціал-демократів меншовиків.

Найпоширенішою формою роботи меншовиків і більшовиків у 1908-1909 рр. були гуртки. Соціал-демократи приділяли значну увагу постановці гурткової пропаганди. Так, діяли гуртки для студентів та інтелігенції, які можна назвати гуртками вищого рівня, оскільки їх основним завданням була теоретична підготовка слухачів - ґрунтовне вивчення соціалізму та підготовка до партійної роботи (Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 1256, арк. 9. Далі при посиленні на документи Держархіву Харківської області зазначатимуться лише номери фондів, описів, справ, аркушів). З цією метою провідні діячі соціал-демократії відвідували міста України і читали реферати. Так, 26 і 28 березня 1908 р. у Хімічній аудиторії Харківського університету найкращий оратор-меншовик Півдня Росії О. А. Сухов ("Південний Бебель") виступив із рефератами на теми "Поглупевшая Марсельеза" і "О материалистическом понимании истории" (там само). Крім студентів, до гуртків такого типу входила інтелігенція. У 1912-1913 рр. соціал-демократи О. П. Годієнко та М. І. Абрамчик-Мінаєв намагалися об'єднати інтелігенцію сіл і слобід Харківського повіту в гуртки, з обов'язковим залученням до них робітників (там само, спр. 4907, арк. 1). Впадає в око, що місцеві соціал-демократи вважали за потрібне створювати якнайбільше гуртків серед робітників: від найпростіших, де тільки ознайомилися із програмою РСДРП і де пропагандистами могли бути навіть гімназисти¹, до гуртків більш високого рівня самоосвіти². У гуртках цього типу частіше проводилася агітаційні заходи (там само, ф. 3, оп. 287, спр. 3, арк. 96 зв.). Керівники таких гуртків поширювали нелегальну літературу, організовували пропагандистську роботу (там само, спр. 1219, арк. 11).

Значну роль у соціал-демократичній діяльності відігравали студентські фракції. Так, Центральна організація студентів Петербурзького університету в 1906 р. розповсюджувала в Росії гектографоване видання "Програми занять по соціалізму", яким користувалися студенти-пропагандисти, що працювали з робітниками (там само, спр. 1256, арк. 9).

Досить поширеною формою діяльності соціал-демократів було листування. Звичайно партійним листуванням займалися певні особи. Так, серед харківських соціал-демократів відповідальними за ведення цього напрямку роботи були: О. О. Мнінська (там само, спр. 1202, арк. 1), член Харківського комітету РСДРП, меншовичка Є. В. Фірюкова (там само, спр. 1256, арк. 6), член Харківської організації РСДРП Ф. І. Цедербаум (там само, спр. 2392, арк. 69), лікар М. С. Тарасенко, на якого покладалося також конспіративне листування (там само, спр. 4403, арк. 12).

У середині 1906 р. нарада у Харкові прийняла рішення про організацію Інформаційного бюро (ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1339, арк. 2-3). У Харківській організації РСДРП активними діячами Інформаційного бюро Південних організацій були І. Н. Віляцер (Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 2372, арк. 28) та М. І. Говорчук, яка вела активне листування у справах Інформаційного бюро з представниками революційних організацій в інших містах (там само, спр. 2372, арк. 5 зв.). Їй допомагали Ольга Секеріна та Марія Габель (там само, спр. 2372, арк. 1). Але налагодити систематичний обмін інформацією між партійними осередками в 1907-1910 рр. було досить важко. Поліція активно діяла, перевіряючи адреси людей, помічених у "зносинах із соціал-демократами" (ЦДІАК України, ф. 385, оп. 1, спр. 456, арк. 5).

Досить привабливою для соціал-демократів меншовиків була така форма роботи, як бібліотеки. Можливо, це пояснювалося тим, що в читальні можна було поєднувати колективні та індивідуальні напрями діяльності. Один із лідерів харківських меншовиків-ліквідаторів М. П. Скринніков намагався здійснити план проведення до правління Харківської громадської бібліотеки соціал-демократів ліквідаторів (там само, ф. 3, оп. 287, спр. 3792, арк. 46). Проте, лише громадською бібліотекою справа не обмежувалась. Так, ще з 1899 р. у Харкові існувало Товариство взаємної допомоги особам, зайнятим ремісничою працею. При цьому товаристві діяла бібліотека (там само, спр. 2993, арк. 9). 23 жовтня 1910 р. з неї вилучили 85 книг антиурядового змісту, арешт на які було накладено постановами протягом 1906-1910 рр. Але 25 книжок, зазначених у каталозі, поліція так і не знайшла. Більшість заборонених видань було "замасковано" під книги легального змісту (там само, спр. 2993, арк. 8 зв.). Бібліотеку закрили, а 1 листопада 1910 р. на обговорення у Харківському губернському присутстві у справах про товариства було внесено пропозицію про закриття названого товариства (там само, спр. 2993, арк. 19).

Прокламації та листівки. Ще в роки Першої російської революції соціал-демократи меншовики активно використовували цю форму роботи. Випуск листівок був 1908-1909 рр. чи не єдиним способом агітації. На місцях або передруковували листівки з інших міст, скажімо "Вимоги солдатів Луцького полку"(там само, спр. 1231, арк. 29), або використовували з цією метою відомі видання, такі, зокрема, як "Іскра" (там само). Як прокламації використовували також статті лідерів меншовизму. Так, стаття Ф. І. Дана (Гурвича) "Кілька слів про пряме і таємне голосування" була видана Харківськими соціал-демократами як прокламація і надсилалася адресатам поштою (там само, спр. 1231, арк. 29 зв.).

Досить часто авторами листівок і прокламацій ставали місцеві соціал-демократи. Серед них був, наприклад, співробітник "Харківського Листка" В. Є. Мясоєдов, меншовик,

колишній член Московського комітету РСДРП. Він підготував до друку, зокрема, рукопис прокламації "Аграрне питання і соціал-демократія" (там само, спр. 1231, арк. 14), де розтлумачував, що "завданням соціал-демократів на селі є залучення сільської бідноти до міського пролетаріату на ґрунті класової боротьби під прапором соціал-демократії" (там само, арк. 14 зв.). Члени Харківського комітету РСДРП всіляко намагалися якнайширше розповсюджувати свої листівки і прокламації, не обмежуючись їх розкидуванням на вулицях, перед заводськими прохідними, поблизу вагонних майстерень (там само, спр. 1453, арк. 10). 1 травня 1913 р. у сумках кондукторів Петинського депо Харківського електричного трамваю були знайдені прокламації "1 Травня. Робітники і робітниці" (там само, спр. 3863, арк. 32 зв.). Такі ж прокламації було виявлено двома днями пізніше на заводі барона Бергенгейма (там само, арк. 34). Прокламація, зокрема, закликала робітників довести 1 травня свою свідомість, згуртованість і готовність разом з усіма робітниками Росії "боротьбою дістатися народовладдя, звільнити себе від політичного та економічного гноблення..." (там само, арк. 35). Причетним до розповсюдження цих прокламацій серед трамвайників був А. Т. Никитченко, який не тільки поширював їх, але й прилюдно читав (там само, спр. 4403, арк. 60 зв.).

Харківський комітет РСДРП мав таємні друкарні, які видавали ці відозви. У 1907 р. за участь у роботі таємної друкарні РСДРП був притягнений до відповідальності А. М. Долинський, а в 1909 р. - Є. М. Єрмаков, у якого в сл. Красній Белгородського повіту знайшли іншу таємну друкарню РСДРП (там само, спр. 4403, арк. 79).

Курси для робітників та сільгоспкурси. Починаючи з осені 1909 р. гурток під головуванням професора Харківського університету О. М. Краснова влаштував для робітників позашкільні заняття, т. зв. "Петинські курси" (вул. Петинська, 8) (там само, спр. 2986, арк. 3), а також "Пушкінські курси" (Привокзальна площа, Будинок міського управління) (там само, арк. 24).

Офіційно вони мали назву "Курси креслення та малювання для робітників". На них викладалися загальноосвітні предмети в межах програми двокласного училища (там само, спр. 2986, арк. 36). Заняття на курсах, особливо в невеликих групах, активно використовувалися соціал-демократами для співбесід із робітниками на політичні теми (там само, арк. 1). Цілком зрозуміло, що така ситуація не влаштовувала ані Міністерство внутрішніх справ, ані Міністерство народної освіти, до того ж, контролювати заняття було досить важко, передусім тому, що викладацький склад постійно змінювався. З цієї причини Міністерство народної освіти запропонувало з 1910 р. організувати на корпоративних засадах особливе товариство, яке "поширювало б корисні знання серед робітників" (там само, спр. 2986, арк. 37). МВС та МНО, розподіляючи "сфери впливу", основну увагу спрямували на школи технічного товариства. Викладачі до них призначалися після ретельного відбору і дозволу з боку секретних відділків Канцелярії Харківського губернатора, але і там викладали соціал-демократи - Г. М. Печінкіна (російську мову) і В. В. Каврайський (геометрію) (там само, арк. 69 зв.).

Соціал-демократи меншовики намагались охопити пропагандою якнайбільше робітників і службовців. З цією метою вони й надалі використовували всілякі курси. Так, у грудні 1912 р. присяжний повірений П. І. Фомін читав лекції на Харківських сільськогосподарських курсах, де, висвітлюючи питання робітничого руху, звертався й до ідей соціал-демократії (там само, спр. 3735, арк. 26 зв.).

Клуби. У полі зору меншовиків були й "позашкільні" об'єднання. Так, 4 листопада 1911 р. меншовик-ліквідатор Л. Ф. Корбут узяв участь в організаційних зборах "Науково-художнього клубу" і був обраний до його правління (там само, спр. 4163, арк. 40).

Значну увагу харківські соціал-демократи приділяли роботі у профспілках. У Харкові діяли союзи прикажчиків, конторників і бухгалтерів, друкарів, кравців, конфектників і тютюнників. Союз металістів після його тимчасового закриття влада ніяк не хотіла реєструвати знову³.

Досить сильною організацією був союз прикажчиків. Керували в ньому соціал-демократи більшовики. Але вони тримались осторонь основної організації, побоюючися "провалити" свій союз. Із членів правління союзу зв'язок із Харківським комітетом підтримував більшовик М. П. Єфремов⁴.

Секретарем союзу друкарів був меншовик М. П. Скринніков, членом його правління - член міжрайонної конференції, меншовик В. І. Акулов. До правління союзу конторників входив М. Ф. Шульц. Це правління було повністю у руках меншовиків. Друкарі і конторники проводили значну роботу, переважно в напрямі боротьби з безробіттям⁵.

Соціал-демократи меншовики прагнули організувати якнайбільше легальних професійних товариств, а до правлінь провести своїх прибічників. Так, представник ліквідаторської течії у Харкові М. П. Скринніков намагався організувати "Союз металістів Південної Росії" - з тим, щоб до його правління провести виключно соціал-демократів ліквідаторів (там само, спр. 3792, арк. 46). Активним організатором торгового пролетаріату в роки першої російської революції був Г. О. Соломон, член Харківського комітету РСДРП, у 1906 р. - Федеративної ради РСДРП. У листопаді 1906 р. йому вдалося організувати торговий пролетаріат і створити комісію, яку він і очолив (там само, спр. 1221, арк. 7).

У професійному плані соціал-демократи були, як правило, представниками інтелігенції. Вони дуже часто працювали у товариствах на досить відповідальних посадах, очолювали відділки (Б. В. Авілов, наприклад, - статистичний відділ у Раді з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (там само, спр. 4416, арк. 3).

Спочатку соціал-демократи зосереджувались у Харківському товаристві сільського господарства (там само, спр. 4416, арк. 2 зв.), а з 1910 р. поступово перейшли на службу до Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (там само, арк. 3). Це пояснювалося тим, що ця значна установа вела всі справи Донецького басейну, видавала всілякі директиви, що стосувалися й робітничого питання. До Ради з'їзду входило 97 чоловік (17 із них - соціал-демократи). При Раді з'їзду гірничопромисловців діяло Товариство допомоги гірникам, що складалося з 5 осіб. Двоє з них були соціал-демократами (там само, спр. 3735, арк. 28-28 зв.). Знаменним є той факт, що М. Ф. фон Дітмар, голова Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, понад усе цінував професіоналізм, не беручи до уваги політичні захоплення людини. 4 лютого 1914 р. він звернувся, наприклад, до Харківського губернатора з проханням про полегшення долі Б. В. Авілова та Г. О. Бека, яких знав як "старанних і добросовісних робітників" (там само, спр. 4423, арк. 41-41 зв.).

Соціал-демократ М. В. Зверев очолював Товариство взаємної

допомоги особам, зайнятим ремісничою працею (ф. 925, оп. 1, спр. 73), яке було засноване 19 липня 1898 р. з метою поліпшення умов праці робітників, їхнього культурного рівня.

18 жовтня 1909 р. Товариство святкувало 10-річний ювілей (там само, спр. 2993, арк. 54). На початку діяльності воно надавало своїм членам грошову допомогу в таких випадках: безробіття, у зв'язку зі смертю або хворобою членів сім'ї, у разі пожежі, повені і т. ін. Члени товариства сплачували щомісячний внесок у розмірі 1 крб. При товаристві функціонувала бібліотека, від якої у 1909 р. одержали прибутку більш як 237 крб. На

початок 1909 р. у бібліотеці налічувалося 1966 томів книг та журналів. У 1909 р. вона отримувала за передплатою журнали "Російське Багатство", "Сучасний світ", "Вісник Знання", "Літературно-Науковий Вісник" (українською мовою), "Освіта", їй безкоштовно надавалася також газета "Утро". Для дітей та родичів членів товариства діяли курси крою та шиття. Викладалося рукоділля, приймалися замовлення на виготовлення жіночого вбрання й білизни, шитво. Заняття на курсах проводилися щодня, крім недільних та святкових днів. На 1 січня 1910 р. на курсах навчалось 27 осіб. У 1909 р. після закінчення курсів дві учениці одержали свідоцтва Харківської ремісничої управи.

У 1909 р. товариство побудувало і відкрило Робітничий будинок. Протягом лише одного місяця - з 26 грудня 1909 по 24 січня 1910 рр. - тут відбулися 12 вистав російською та українською мовами, опера та концерт. Режисером театру був Б. С. Одер - член Харківського комітету РСДРП, колишній лідер студентської соціал-демократичної фракції, один з головних організаторів "Союзу учнів", секретар товариства прикажчиків (там само, спр. 4403, арк. 9). Чистий прибуток Робітничого будинку за грудень 1909 р. склав 154 крб. 49 коп.

До складу товариства на початок 1909 р. входили 1839 дійсних членів, а через рік їх стало 1740, тобто протягом 1909 р. 277 членів вибуло. Правління пояснювало це, зокрема, ускладненням умов одержання грошової допомоги, зменшенням грошових сум у касі, подорожчанням життя та спричиненими цим труднощами з поверненням отриманих позик. До складу дійсних членів товариства в листопаді 1909 р. увійшов свердловальник В. Є. Шурканов (там само, спр. 2993, арк. 54), член III Державної Думи, обраний від Харківської губернії⁶.

Виборчі кампанії до Державної Думи загалом мали на місцях спільні риси. Як правило, вони включали: проведення зборів з метою висунення кандидатів від соціал-демократичної партії (там само, спр. 3792, арк. 45); друк місцевими соціал-демократичними осередками відозв до робітників (там само, спр. 3792, арк. 45 зв.); випуск агітаційних листків, у яких роз'яснювалася необхідність проведення до Державної Думи осіб від соціал-демократичної партії (там само, спр. 3792, арк. 46 зв.); проведення соціал-демократами робітничих зборів на заводах з метою роз'яснення платформи РСДРП (там само, спр. 3792, арк. 48); активну участь представників від місцевих соціал-демократичних осередків у зборах уповноважених від робітників, де призначалися виборщики і депутат від робітників (там само, спр. 3792, арк. 48); розповсюдження відповідної літератури (брошур, звернень, листівок) (там само, спр. 4767, арк. 26).

Соціал-демократи прагнули використати будь-яку можливість для проведення агітації. Так, через Раду Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості вони звернулись до Департаменту землеробства із клопотанням про дозвіл провести в лютому 1912 р. з агітаційними цілями курси для агрономів і сільських господарів Півдня Росії (там само, спр. 4767, арк. 26).

Сьогодні, коли суспільство виявляє підвищений інтерес до питань, пов'язаних з історією та діяльністю на українських теренах політичних течій, угруповань, партій та об'єднань різного спрямування, документи зазначеного фонду можуть прислужитися багатьом дослідникам політичної історії.

¹ Деятели Союза Советских Социалистических республик і Октябрьської революції. Автобіографії і біографії. Репринт. изд.-М.: Книга, 1989. - Ч. II.-Стб. 125.

² Там само, - Ч. III. - Стб. 71. _

³ Летопись революции. - 1923. - № 3. - С. 11.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Государственная Дума: Указ. к стенограф. отчетам. - Ч. I-IV. Третий созыв. Сессия V. 1911-1912. Заседание 1-15. - СПб., 1912. - С. 271.